

УДК 77.03:930.253

Л. Г. КАСЯН*

**ФОТОАЛЬБОМ ЯК СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ
І ПРЕЗЕНТАЦІЇ ІНФОРМАЦІЇ, АРХІВНИЙ ДОКУМЕНТ,
ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: ТЕМАТИКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
(за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного)**

Здійснено аналіз документального масиву фотоальбомів, які зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного, окреслено його тематичний і видовий склад, інформаційне наповнення, смисловий і комунікативний потенціал.

Ключові слова: фотодокумент; фотоальбом; типологія фотоальбомів; історичне джерело; біографія; самопрезентація; візуальна оповідь.

У другій половині ХХ ст. з'явився ряд праць, в яких феномен фотографії розглядається як спосіб комунікації, знакова система і мова (С. Зонтаг¹, Р. Барт²), соціальна практика (П. Бурдьє³). Посилилася тенденція залучення фотодокументів як унікальних історичних джерел, що відображають багаторівневу реальність і володіють полісемантичними можливостями для відтворення життєдіяльності суспільства й окремого індивіда.

Фотографія вивчається як етнографічне джерело⁴; здійснюється історіографічний аналіз праць із дослідження фотографії⁵; різноаспектно вивчаються окремі фотожанри та фото певних історичних періодів як візуальні джерела⁶; фотографія досліджується як об'єкт архівознавства, аналізується специфіка зберігання та презентації фотодокументів⁷.

Однією із форм побутування фотознімків у культурному просторі є фотоальбом. "Фотоальбом як явище є способом організації фотографій; збереження інформації, демонстрації та інтерпретації фотознімків"⁸.

Перший у світі фотоальбом з'явився 1840 р. Його автор – англійський вчений, винахідник негативно-позитивного способу створення фотознімків Вільям Генрі Фокс Тальбот (William Henry Fox Talbot). Він також першим у 1846 р. видав книгу з фотоілюстраціями – "The Pencil of Nature"⁹ ("Пензель природи"). Видання містило 24 фото (калотипій) і розповідало про тонкощі процесу фотографування та специфіку фотодруку.

Спочатку фотоальбоми мали вигляд невеличких книжечок, в які вкладалися фотознімки. З часом урізноманітнювалися їхній формат

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

(9x13, 10x15, 13x18, 15x20), кількість вміщених фотографій (10, 36, 64, 100, 120, 160, 200, 300, 400, 500, 600 тощо), кількість аркушів (10, 20, 30, 40, 50, 100), матеріал аркушів (папір, картон, пластик), спосіб кріплення аркушів (клеювий, книжний, за допомогою кілець, пружин, болтів тощо), матеріал обкладинки (дерево, картон, тканина, шкіра, пластик, синтетичні шкірозамінники). З кінця XIX ст. фотоальбом стає важливим атрибутом аристократичних віталень і салонів, обов'язковим предметом демонстрації. З'являються альбоми-“підношення”: наприклад, до ювілею якомось навчального закладу чи військової частини, здебільшого полку, його попечителю, почесному шефу (інколи робилося “підношення” командирі) дарувався фотоальбом зі світлинами буднів і свят, якихось пам'ятних моментів, фото офіцерів, викладачів, учнів чи студентів тощо.

Із розвитком і поширенням фотосправи, появою любительської фотографії у 20–30-х роках XX ст. фотоальбом входить у побут широких кіл міського населення і частково сільського (тут переважають настінні фотоколажі); фотолітописи своєї діяльності у вигляді фотоальбомів створюють різні установи й організації.

Попри формальні зміни протягом багатьох десятиліть фотоальбом продовжує виконувати дві основні функції: зберігати інформацію (“пам'ять”) і бути засобом комунікації.

Мета нашої розвідки – проаналізувати документальний масив фотоальбомів, які зберігаються в ЦДКФФА імені Г. С. Пшеничного, окреслити його тематичний і видовий склад, інформаційне наповнення, смисловий і комунікативний потенціал.

З погляду архівознавства фотоальбом розглядається як монодокумент і є однією одиницею обліку. Фотознімки в альбомі нумеруються у валовому порядку (зліва направо, зверху вниз), номер ставиться біля кожного фото. Для кожного альбому створюється внутрішній опис, в якому вказується архівний номер (одиниця обліку), назва альбому, кількість знімків, анується зміст кожної фотографії, зазначається місце, дата та автор зйомки.

Альбомна колекція ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного складається із 196 альбомів, які містять 14 тис. 868 фотознімків. Хронологічні межі представлених в альбомах світлин: 1890-і–2000-і роки. У жанровому відношенні – це портрети (плечові, поясні, на повний зріст), групові, подієві, “ситуаційні”, видові фотографії; зняті у студії та на натурі, виконані як професійними фотографами, так і аматорами. Одні альбоми укладені лише професійними або любительськими світлинами, інші містять як перші, так і другі.

Якщо розглядати загальне змістове наповнення фотоальбомів, тобто характеризувати вміщені у них фотодокументи, як документальний масив чи ряд колекцій фотознімків (укладених переважно за хроноло-

гічним принципом), які несуть інформацію про певний часовий період, явища, події, діяльність окремих осіб, державних і суспільних інституцій, умовно можна виділити ряд тематичних груп. При цьому слід мати на увазі, що для фотографії властиве поєднання об'єктивного відображення дійсності із суб'єктивним вибором автора зйомки, інтенція візуального документування подій та явищ і, водночас, певна фрагментарність та обмеженість у їх відображенні.

На нашу думку, найбільш репрезентативними в інформаційному плані є такі тематичні групи:

I. Містобудування, архітектура, ландшафт населених пунктів, краєвиди різних місцевостей України й зарубіжжя

Ця група охоплює фотознімки 1890-х–1985 років, на яких зафіксовано вулиці, архітектурні споруди, визначні місця, краєвиди міст Києва, Львова, Донецька, Херсона, Луцька, Славутича, Рівного, Первомайська, Чернівців, види різних регіонів України (Київщини, Полтавщини, Сумщини, Донеччини, Поділля тощо), Кавказу, м. Шевченка Мангиськської області Казахської РСР (тут і далі в тексті зазначаємо архівний номер – одиницю обліку фотоальбому – *Л. К.*): А-1, А-5, А-10, А-11, А-12, А-36, А-44, А-45, А-46, А-90, А-91, А-90, А-115, А-116, А-120, А-121, А-122, А-123, А-126, А-148, А-149, А-154, А-162.

II. Перша світова війна

Світлини цієї тематичної групи (1914–1917 рр.) (А-34, А-37, А-79, А-186, А-187, А-85, А-87) репрезентують окремі військові частини російської та австро-угорської армій, воєнні дії на території сучасної України, Молдови, Румунії, воєнно-дорожні роботи з побудови та евакуації військових залізниць, військовий побут, медичне та господарське забезпечення фронту, обладнання шпиталів, санітарних потягів, пунктів харчування, персональні та групові фото вищого та середнього командного складу, медичного персоналу, рядових бійців. 2 фотоальбоми повністю присвячено частинам Легіону українських січових стрільців у складі австро-угорської армії (А-85, А-87).

III. Інтернування українців

1893 фотознімки (1914–1922 рр.), оформлені в 11-ти фотоальбомах (А-80, А-81, А-82, А-86, А-98, А-177, А-180, А-181, А-182, 183, 184), висвітлюють життя українців у таборах для інтернованих осіб, зокрема військовополонених українців, солдатів і старшин Російської царської армії, в німецьких таборах для полонених у містах Кніттельфельд та *Фрайштадт* (Австрія), таборах для інтернованих вояків Української Галицької Армії (УГА) в містах Ліберець, Йозефов, Німецьке Яблонне (Чехія), таборах для інтернованих залишків частин армії УНР у Каліші (Польща). Це – переважно любительська натурна зйомка. На фото зафіксовані реалії таборового побуту (загальний вид таборів і окремих бараків, організація харчування, робота різних професійних майсте-

рень, часи дозвілля), облаштування релігійного життя (богослужіння, зовнішній вигляд та інтер'єр таборових церков), специфіку культурно-освітнього, мистецького життя (заняття на курсах для малописьменних, різноманітні фахові курси (економічні, німецької мови, історії України, фотосправи тощо), діяльність театральних гуртків, хорів, духових оркестрів, організація бібліотечної та видавничої справи, робота національно-патріотичних осередків, насамперед філій Союзу визволення України (СВУ). Окрім "сюжетних" фото представлені численні постановочні групові та індивідуальні портретні світлини.

IV. Українська еміграція

816 фотографій (1919–1938 рр.) стосуються життя українських емігрантів у Чехії та Польщі (вміщені у 2-х особистих альбомах української поетки та громадської діячки О. І. Теліги: А-168, А-169) та у Франції (вміщені у 2-х колективних фотоальбомах української громади м. Шалет: А-178, А-179). У цій тематичній групі переважають портретні та групові знімки, на яких зафіксовано як відомих осіб (О. Телігу, М. Телігу, І. Шовгеніва, В. Авраменка, В. Ємеця, М. Садовського, Д. Донцова, Н. Лівицьку-Холодну, А. Лівицького, С. Сірополка, У. Самчука), так і пересічних студентів та викладачів Української господарської академії в Подебрадах, представників української громади м. Шалет і членів їхніх родин. Присутні знімки різних подій з життя українських спільнот.

Варто зауважити, що згадані вище фотодокументи, які висвітлюють перебування українців у таборах інтернованих осіб, еміграційне життя, частково події Першої світової війни, належать до фотоальбомів, які входили до фотофонду Музею визвольної боротьби України в Празі (МВБУ) (1925–1948 рр.). На сьогодні у ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного зберігається 26 фотоальбомів із МВБУ, близько 4 тис. світлин. Докладніше із переліком цих фотоальбомів, історією передавання документів МВБУ до архівів колишнього СРСР та УРСР, подальшою долею документальних зібрань МВБУ можна ознайомитися, звернувшись до розвідок Н. Топішко, Л. Лозенко, М. Мушинки¹⁰.

V. Друга світова війна

Фотоальбоми: А-21, А-23, А-26, А-31, А-93, А-94, А-99, А-122, А-130, А-141, А-160, А-31, А-31, А-192, А-193, А-194, А-195, А-196. У цій загальній тематичній групі можна виділити кілька підгруп: а) партизанський рух, діяльність партизанських угруповань (1942–1944 рр.); б) соціально-економічне життя на окупованих територіях та німецькі військові частини (знімки фотографів вермахту) (1941–1942 рр.); в) руйнування і злочини, вчинені нацистськими загарбниками (1941–1944 рр.); г) частини Радянської армії у Східній Чехії (1945 р.); д) утворення та діяльність Першої української дивізії Української національної армії (Дивізія "Галичина"), повоєнна діяльність Братства колишніх воїнів Першої української дивізії Української національної армії (1943–

2001 рр.); ж) увіковічення пам'яті учасників та жертв Другої світової війни.

VI. Військові підрозділи

Світлини (1910–1966 рр.) цієї групи презентують різні військові частини у мирний час. Фотодокументи інформують про облаштування побуту, військове оснащення, амуніцію і особливості мундира, військово-навчальні заняття, виконання службових обов'язків, урочисті події, польові навчання, організацію навчальних таборів та підсобних господарств тощо. У 5-ти фотоальбомах (А-33, А-78, А-125, А-146, А-190) містяться фотосвідчення про 9-й Гусарський Київський полк, піхотні і кавалерійські частини РСЧА та військові підрозділи Радянської армії.

VII. Розвиток промисловості

7 фотоальбомів (А-7, А-109, А-111, А-114, А-139, А-147, А-157) включають 1336 знімків (1924–1978 рр.) відтворюють певні етапи (індустриалізацію 1930-х рр., післявоєнну відбудову тощо), явища і процеси (автоматизація підприємств, випуск нової продукції тощо) у розвитку української промисловості. Знімки цієї тематичної групи представляють підприємства важкої, легкої, переробної промисловості, машинобудування, гірничодобувної та металургійної галузей.

Переважно 1 фотоальбом є презентацією конкретного підприємства, наприклад: “Петровські державні заводи та рудники “Південсталь”. Єнакієве” (А-4), “Луганський тонкосуконний комбінат” (А-109), “Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе” (А-114), “Харківський завод сільськогосподарського машинобудування “Сerp і Молот” (А-157). Окремі фотоальбоми представляють підприємства певного регіону (наприклад, “Маяки промисловості Полтавщини” (А-111). На фотодокументах зафіксовано зовнішній вид підприємств, прилеглу територію, внутрішнє оснащення цехів, технічне устаткування, виробничі процеси, зразки продукції, портрети керівного складу і звичайних робітників. Присутні фотографії, які зображують елементи соціально-культурного забезпечення працівників: заводські бібліотеки, поліклініки, дитячі заклади, гуртожитки тощо.

VIII. Здобутки сільського господарства

За інформаційним наповненням фотодокументи (1924–1985 рр.) (А-3, А-25, А-41, А-31, А-43, А-49, А-50, А-51, А-52, А-53, А-54, А-55, А-56, А-57, А-58, А-59, А-61, А-62, А-63, А-64, А-76, А-136, А-144, А-156, А-166) цієї тематичної групи можна виокремити у три категорії: а) знімки, які свідчать про розвиток і успіхи окремих сільськогосподарських підприємств (кожному господарству присвячено окремий фотоальбом: А-136, А-156, А-166); б) фото, які відбивають розвиток одного з напрямків сільського господарства (наприклад, відгодівля великої рогатої худоби – А-144) чи сезонний етап сільськогосподарських робіт (посівна кампанія – А-3). Ці знімки, як правило, також укладені в

окремі фотоальбоми за географічним і часовим принципом; 3) знімки, які демонструють досягнення в різних галузях сільського господарства: тваринництва (представлені фото кращих зразків порід свинарства, вівчарства, конярства, м'ясного й молочного скотарства, птахівництва. Кожне фото супроводжується розлогою анотацією із зазначенням породи, клички, живої ваги тварини, господарства, де вона була виведена чи вирощена). За аналогічним принципом представлено рослинництво (рільництво, овочівництво), садівництво і виноградарство, переробне виробництво с/г продукції.

Фотодокументи цієї підгрупи розміщуються за часовим і географічним принципом у фотоальбоми, які, фактично, є фотозвітами обласних і районних виставок сільськогосподарської продукції. Один альбом розповідає про ту чи іншу виставку. Внутрішньоальбомно фотографії групуються спочатку за сільськогосподарськими галузями, потім за адміністративно-територіальною належністю сільськогосподарських підприємств.

IX. Будівництво

824 фотографії (А-5, А-47, А-65, А-66, А-67, А-68, А-69, А-70, А-71, А-72, А-73, А-74, А-75, А-151, А-155, А-159, А-176) розповідають про розвиток будівельної галузі в 1935–1983 рр. Представлені знімки (виробничо-технологічні процеси, будівельне обладнання, загальний вид об'єктів та їхніх частин, портретна зйомка будівельників) будівництва об'єктів житлово-комунальної, культурно-освітньої, промислової та сільськогосподарської сфери різними будівельними управліннями та організаціями в різних регіонах України. Okремі фотоальбоми містять світлини, на яких зафіксовано методи монтажу бетонних, залізобетонних і металевих конструкцій будов і споруд, монтаж технологічного, енергетичного, механічного та іншого устаткування (А-67, А-71, А-75). З альбоми містять фото, які відтворюють етапи і технологічні моменти будівництва Кременчуцької та Каховської ГЕС (А-47, А-151, А-176).

X. Діяльність представників вищих органів влади; офіційні візити в рамках дипломатичних зносин

Фотодокументи (1949–1974 рр.) цієї групи висвітлюють діяльність керівників уряду УРСР, СРСР, комуністичної партії (М. Хрушова, І. Грушницького, В. Щербицького), переважно їхні візити в різні регіони країни та за кордон, відвідання підприємств та установ (А-134, А-140, А-142, А-150, А-152, А-158, А-189), а також світлини, присвячені візитам закордонних урядових делегацій та очільників держав в Україну (А-28, А-129, А-26, А-132, А-133, А-143).

XI. Видатні українці

У 3-х фотоальбомах (А-35, А-119, А-162) зібрано 150 фотопортретів видатних представників української культури і науки кінця

XIX ст.–1950-х років XX ст. Ці документи мають незаперечну іконографічну цінність.

XII. Архівна справа в Україні

345 фотографій (1936–1968 рр.) (А-9, А-20, А-24, А-27, А-29, А-30) презентують діяльність центральних та обласних архівних установ. Світлини відтворюють зовнішній вигляд будівель, устаткування архівних приміщень: робочих кімнат, архівосховищ, читальних залів; моменти виробничих нарад, навчальних семінарів, конференцій, урочистих засідань; процеси повоєнної відбудови, відновлення роботи після звільнення України від нацистських загарбників, реевакуації та реституції архівних документів, портретні й групові знімки архівістів.

XIII. Музеї і музейні зібрання

182 фотознімки зафіксували не просто музейні експонати, фрагменти експозицій, що вже є цінним само по собі, а зберегли інформацію про музеї, які зовсім перестали існувати (МВБУ, Дніпропетровський антирелігійний музей) або які з часом набули дещо іншого вигляду (Архітектурно-меморіальний комплекс споруд Канівського музею-заповідника Т. Г. Шевченка). Фотоальбоми (А-40, А-83, А-137) дозволяють подивитися на ці музейні установи і як на утворення певного історичного періоду.

XIV. Вузькоспеціалізовані навчальні заклади

Фотодокументи цієї тематичної групи відтворюють діяльність Санкт-Петербурзької спеціальної школи поліції (1901 р.), Київської школи червоних командирів імені С. С. Каменєва (1928–1929 рр.), Вищої партійної школи (ВПШ) при ЦК КП України (1948–1951 рр.). У фотоальбомах (А-2, А-175) містяться знімки навчальних кабінетів і аудиторій, окремих занять, побутових приміщень (казарм, їдалень, медичної частини), експозиції червоного куточка і музею поліції, епізоди з життя навчальних закладів, групові знімки студентів і викладачів. Фотоальбом А-124 містить переважно портретні знімки викладачів і слухачів другого випуску ВПШ.

XV. Українські громадські товариства та об'єднання

На 24-х світлинах 1936 р. (А-84) представлено роботу Рогатинської філії Товариства охорони воєнних могил. Присутні групові знімки членів товариства, місця захоронення січових стрільців та вояків УГА, фото заходів із упорядкування могил.

У фотоальбомі філії культурно-освітнього товариства “Просвіта” в м. Жовкві (А-7) вміщено 152 фотографії, які розповідають про головні події 1935–1936 рр.: Перший конкурс (змаг) просвітянських хорів, оркестрів, гуртків Жовківського повіту (зафіксовано відкриття та закриття конкурсу, виступи кожного колективу, оформлення сцени, сценічний одяг (ношу) виконавців, який оцінювався як окрема конкурсна номінація), відкриття та освячення Народного дому, урочистості з наго-

ди тридцятиріччя Жовківської філії “Просвіти”, проведення десятиденного освітнього курсу. Є також групові фото представників осередків “Просвіти” з різних населених пунктів Жовківського повіту: освітніх організаторів, працівників читалень, керівників гуртків та художніх колективів, наставників “Молодої Просвіти” разом з їхніми вихованцями.

Окремий фотоальбом (А-89) на 10 світлин присвячено здвигу молодіжних спортивно-патріотичних товариств “Сокіл” і “Січ” у м. Тернополі 26 червня 1910 р. Відображено прибуття делегацій на Тернопільський залізничний вокзал, фрагменти показових спортивних випробувань.

“Спортивна тема” у фотоальбомному зібранні ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного представлена єдиним, але надзвичайно цікавим альбомом “Історія розвитку планеризму в Україні” (А-48). Він містить 207 світлин 1924–1927 рр., які відтворюють різні види літальних апаратів, групові та портретні фото конструкторів і випробувачів планерів, епізоди запусків та змагань тощо.

XVI. Дитинство

Психосоціокультурна категорія “дитинство” подається через зображення залученості дітей до різних урочистостей, представлення ідейно витриманої виховної роботи в дитячих навчальних і виховних закладах (знімки 1930–1941 рр., А-19, А-22) та фото еталонних образів дітей і дитячих колективів, офіційних заходів, присвячених відзначенню Міжнародного року дитини, показові знімки загальноосвітніх шкіл, дитячих лікувальних установ, музичних, спортивних, художніх шкіл, фото моделей дитячого одягу, іграшок (А-171, 1979 р.).

XVII. Репрезентація жіночої статі

350 фото (А-102, А-1033, А-104, А-105, А-106, А-107, А-110, А-112, А-113), індивідуальних і групових портретів, натурних і студійних, ситуаційних знімків 1950–1970 рр. представляють жінок різного віку, різних професій з усіх регіонів України. Усі світлини транслюють одну головну тему: участь жінки у соціально-виробничій сфері держави. Жінка показана, насамперед, як трудівниця, громадська активістка, героїня трудових звершень. Візуально це підкреслюється стриманим діловим або робочим одягом, нагрудними значками, орденами й медалями, відсутністю прикрас. Композиційно героїні знімків зображені на робочому місці: в цеху, на фермі, з вирощеним урожаєм, вигодованими тваринами, з колегами по праці, за трибуною, серед виборців тощо.

Фотознімки двох останніх тематичних груп, у першу чергу, самі є елементом соціальної реальності радянської епохи (створені з конкретною, переважно ідеологічною метою, покликані показати соціальне життя в чітко окресленому ракурсі, призначені для широкого суспільного сприйняття). На стадії свого оперативного існування вони виконували певні функції та завдання (усі фотоальбоми, про знімки з

яких йшлося вище, створені в державних установах, підприємствах або підрозділах виконавчої влади, експонувалися в “червоних куточках”, на галузевих виставках та партійних з’їздах). Після припинення “практичного” цільового використання, на стадії “спокою” (архівного зберігання) вони стають плідним джерелом до вивчення практик презентації державою окремих соціальних груп, зокрема жінок і дітей, та, звичайно ж, залишаються носіями реального історичного фактажу, інформації про людей, події, час.

Поряд із цінністю контентної інформації окремих знімків та тематичних груп не менш важливим є дослідження фотоальбому як певної цілісності, своєрідної структури, яка (незалежно від змістового наповнення) зберігає, демонструє та трактує інформацію. Дослідники неодноразово вказували на спорідненість підходів до інтерпретації фотографій та рукописних чи друкованих текстів. Так, М. Емісон і Ф. Сміт зазначають: “Фото необхідно трактувати так само, як і рукописи або друковані документи, тобто їх потрібно вважати текстами, значення яких маємо відкрити, так само, як відкриваємо значення інших текстів”¹¹.

Вчені¹² пропонують розглядати фотоальбом як текст природною мовою, у якому присутні три головні ознаки, визначені Ю. Лотманом: “1. *Вираженість*. Текст зафіксований у певних знаках і в цьому сенсі протистоїть позатекстовим структурам.<...> 2. *Відмежованість*. Тексту властива відмежованість. У цьому плані текст протистоїть, з одного боку, всім матеріально втіленим знакам, які не входять до його складу, за принципом включення – не включення. <...> 3. *Структурність*. Текст не є простою послідовністю знаків у проміжку між двома зовнішніми межами”¹³.

Поділяємо цю думку, оскільки, на наш погляд, фотоальбом, як і “будь-який текст, володіє механізмом, завдяки якому він може розглядатися і як група самостійних текстів (що виявив тематичний аналіз фотодокументів – Л. К.), і як певний єдиний текст більш високого рівня (“фотоматеріал” кожного із 196-ти проаналізованих фотоальбомів об’єднується за хронологічним або тематичним принципом (а частіше тим і тим) та внутрішнім наративом – Л. К.), і як частина якогось тексту вищого порядку”¹⁴ (як явище фотоальбом може розглядатися як складова “загального тексту культури” – Л. К.).

Фотоальбом може бути монотематичним і політематичним. У монотематичному фотоальбомі простежується єдина тема, наприклад: найкращі робітничі Тернопільщини; архітектурні перлини Києва; діяльність колишніх вояків дивізії “Галичина” в еміграції. У політематичному присутні кілька тем. Вони можуть реалізовуватися за хронологічним принципом в окремих чітко розмежованих частинах-розділах, наприклад: “Перший змаг просвітянських хорів, оркестрів і гуртків

Жовківщини. 14/7 1935”, “В 30-ліття існування філії “Просвіти” в Жовкві. 23. VIII. 1936”, “10-дневний освітній курс філії “Просвіти” 23. XI–3. XII 1936” (А-7), але при цьому бути зв’язаними між собою (одні й ті ж персонажі, спільні локуси тощо) й жорстко інтегрованими в загальну тему – діяльність Жовківського товариства “Просвіта” (А-7). А можуть проявлятися на одній чи кількох сторінках (засобом “семіотизації” теми є поряд розміщені світлини) і бути відносно автономними “фрагментами” у загальному альбомному тексті, мікротемами у загальному наративі, наприклад: “візит Головного Отамана УНР, президента УНР в екзилі А. Лівичького до м. Шалет” (А-178); “поет Василь Куриленко” – 3 фото митця різних років та світлина його нареченої Марусі Тимканич, розміщені на сторінковому розвороті у фотоальбомі Олени Теліги (А-168). Тематичну зв’язність посилює зображення представленого в альбомі фото Марусі Тимканич як деталі інтер’єру кімнати Куриленка на одному із трьох згаданих портретів; “заняття у школі українського танцю Василя Авраменка” (також фотоальбом О. Теліги, А-168) – 4 фотографії на розвороті 2-х сторінок (послідовне вертикальне розміщення із прочитанням згори вниз).

Важливим елементом текстового простору фотоальбому є вербальний компонент: підписи до окремих фотографій, написи-заголовки до кількох знімків на одній сторінці чи кількасторінкового розділу, написи на альбомному форзаці та першій сторінці. Підписи до зображень можуть бути лаконічними і розлогими, міститися як на зворотному боці фотографії, так і на лицьовому (переважно кутове розміщення), безпосередньо на альбомній сторінці під фото, на картонній картці, наклеєній під світлиною. Вони переважно закріплюють візуальне повідомлення, іноді доповнюють його інформацією, яку неможливо передати невербально, несуть певну модальність, емоційну конотацію, характеризують взаємини: “Командиры Красной Армии со своими семьями во время отдыха в Боровом. 1924” (А-125); “Занятие на стрелково-тематических курсах усовершенствования комсостава РККА “Выстрел-2” 1926” (А-125); “Злучені хори читалень “Просвіти” Жовківського повіту при відспівуванні пісні-молитви “Боже Великий” на повітовому святі філії “Просвіти” в Жовкві. Співає 650 членів хорів при співучасті 3-х оркестрів. 12/7 1935” (А-7); “1915 год. Я прощаюсь с 10-й Кавалерийской дивизией по случаю назначения меня командиром III корпуса” (А-37); “Великоднa субота 30/IV/1932 6 год. В день приїзду Оленочки з Варшави село Żelazna” (А-169); “Поетическая тройця! Цікаво, якими ми зустрінемося ще через 3 роки?” (А-168); “Тобі Миша, мійому учителєві” (А-168); “Любим Муму й Михайлові на добрі спогади” (А-168); “Величний Мум терпить експерименти початкуючого фото-мужа” (А-168); “Я оглянув автобуси, які ви робите на вашому заводі, – вони

мені подобаються, – так сказав М. С. Хрущов на мітингу львівських автобусобудівників у кузовному цеху” (А-134).

На форзацах та перших сторінках, зазвичай, вказується мета створення альбому, його призначення, адресант і адресат цього “своєрідного послання”. Останній може бути не лише конкретною особою, а й збірним образом (нащадки, молодь, майбутні учні, солдати, співробітники тощо): “Високошановному товаришу Івченкові від Драматично-музичного товариства імені Івана Котляревського в таборі полонених українців Фрейнштадт в знак вдячності за працю в товаристві при вельми тяжких обставинах полону в неволі. 23 липня 1918 року *Фрайштадт Горішня Австрія*” (А-182); “Дорогому товаришу Д. С. Коротченко от коллектива рабочих и служащих совхоза “Киевская овощная фабрика”. Январь 1964 года (А-142)”; “На спомин молодим; в науку освітянам, новим – робітникам (далі нерозбірливо – *Л. К.*)!” (А-7). Іноді підписи біля фотографій повністю відсутні, лише на форзаці чи першій сторінці характеризується загальний зміст фотоальбому: “Життя на інтернації в польських таборах решток армії У.Н.Р. Від 22/ХІІ 1920 року до серпня 1922” (А-180). Адресантом також може бути як особа, конкретна персоналія, так і якась спільнота (товариство, громада, організація тощо). Ще одним учасником цієї візуально-вербальної комунікації стає будь-хто, хто розглядає фотоальбом.

Укладач фотоальбому, впорядковуючи і комбінуючи фотографії (які є будівельним матеріалом, як слово у природній мові), створює текст, який своїми засобами вибудовує “власну реальність” і має сюжет. Саме сюжет і “фігура” укладача, на нашу думку, стають основою для виокремлення різних типів фотоальбомів.

На сьогодні однією із найпопулярніших типологій є класифікація “домашніх” фотоальбомів американських дослідників А. Волкера та К. Р. Молтона¹⁵. Вони виділяють: 1) родинний альбом; 2) альбом, що розповідає про подію; 3) біографічний альбом; 4) альбом про хобі укладача.

Дослідниця любительської фотографії О. Ю. Бойцова¹⁶, підтримуючи слушність такого поділу, зазначає, що типологія фотоальбомів може бути найрізноманітнішою, існує безліч гібридних видів, наприклад: сімейно-біографічний чи біографічно-сімейний фотоальбом.

Результати вивчення масиву фотоальбомів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного дають нам підстави виділити наступні види:

I. За сферою створення та функціонування:

1. Приватний фотоальбом (створений окремою фізичною особою (особами), яка керується приватними особистими інтересами, побутує в особистому приватному просторі).

2. Офіційний фотоальбом (створений юридичною особою, упорядковується від імені органів державного управління, державних уста-

нов, організацій, військових підрозділів, різних суспільно-громадських, культурно-освітніх, військових, територіальних об'єднань для виконання певних завдань. Побутує у державно-управлінській, суспільно-громадській сфері).

II. За автором-упорядником:

1. Персональний фотоальбом (творцем-укладачем фотоальбому є окрема особа).

2. Колективний фотоальбом (творцем-укладачем фотоальбому є (в широкому розумінні) певна спільнота, колектив (процесуально-технологічно це може робити і якась одна визначена особа, але лише від імені спільноти та при узгодженні матеріалу з іншими членами колективу)).

III. За сюжетом:

1. Біографічний.

2. Родинний.

3. Подієвий.

4. Альбом про хобі.

5. Видовий.

Коротко зупинимося на окремих фотоальбомах із погляду їх типологічної належності. Приватні фотоальбоми візуалізують переважно особистісну історію, виступають засобом збереження автобіографічної, родової пам'яті, окреслюють близьке і відносно вузьке коло спілкування, часто інформують про інтимний простір. Історичні події державного і суспільного порядку представляються лише через призму особистої участі чи дотичності. У цих фотоальбомах переважають любительські світлина. Вони майже завжди персональні, їх укладачем є окрема особа. З колективних альбомів приватними є сімейні фотоальбоми, фотоальбоми невеликих добровільних неофіційних товариств ("другої родини"), які не мають статусу юридичної особи. Зразками цього виду є родинні альбоми Олени та Михайла Теліг (А-168, А-169), особистий альбом генерала О. Ф. Келлера (А-37), командира Червоної Армії О. Я. Лаптенка (А-125), фотоальбом інтернованого прапорщика російської царської армії Пентилуса (А-177), фотоальбом фотографічного товариства "Світло" (А-80) та інші.

Офіційні фотоальбоми призначені для демонстрації широкому колу осіб і відбивають офіційний (з ідеологічного чи управлінського боку) погляд на певне явище, особу чи подію. Вони укладаються чітко обумовленими знімками, переважно професійними. В оформленні сторінок фотоальбому часто використовуються печатки установ чи організацій, підписи керівників, витяги із офіційних документів. Укладачем цього виду фотоальбомів, зазвичай, є юридична особа. До офіційних фотоальбомів, наприклад, належать: "Портрети царської сім'ї" (А-118), "Голови Президії Верховної Ради УРСР" (А-153), "9-й Гусар-

ський Київський полк у його побутовому і стройовому житті” (А-78), “Життя української громади в місті Шалет” (А-178, А-179), “Альбом філії “Просвіти” в Жовкві” (А-7), “Перевишкіл старшин і вишколи во-яків стрілецької дивізії СС Галичина” (А-192), “Житлове і соціально-культурне будівництво у Ровенській області за роки Х-ї п’ятирічки” (А-144), “Відгодівельні майданчики великої рогатої худоби в господарствах Дніпропетровської області” (А-144), “Президент Федеративної Народної Республіки Югославії Йосип Броз Тіто в м. Києві” (А-129), “Жінки ХТЗ в боротьбі за виконання рішень XXII з’їзду КПРС” (А-107), “Фотоальбом виробничих об’єктів Ялтинського будівельного управління за 1957 р.” (А-65), “Луганський тепловозобудівельний завод імені Жовтневої Революції” (А-147) та інші.

Біографічний фотоальбом є візуальною версією біографії або автобіографії, відповідно – презентацією якоїсь особи іншим або себе іншим та собі. Візуальна інформація слугує для оживлення спогадів, презентує особливості зовнішності, предметне, інтер’єрне, особистісне оточення, передає диспозиції особи. Біографічні альбоми можуть висвітлювати життєвий шлях від народження, а можуть подавати лише якийсь його відтинок. Зразком приватного біографічного альбому є фотоальбом командира Червоної армії Олександра Яковича Лаптенка (А-125). Він висвітлює окремий період із життя власника 1915–1934 рр. Фото портретні, групові розміщуються у хронологічному порядку. Відтворюються вікові зміни зовнішності, особливості служби, місць дислокації його військових підрозділів, навчання, відпочинку, коло товаришів по службі тощо. Характерним для цього альбому є самопозиціонування автора через розміщення фото. Фотоальбом починається портретними знімками Лаптенка 1922 р. саме як червоноармійця, і далі фото розміщуються хронологічно, лише в кінці, на периферії альбомного тексту, як окрема тема, долучаються світлини 1915 р. зі школи прапорщиків Російської царської армії та фронту Першої світової війни.

Біографічним може бути не лише персональний приватний фотоальбом, а й офіційний колективний. Своєрідною біографією можна вважати фотоальбоми окремих установ чи підприємств, наприклад, фотоальбом “Петровські державні заводи і рудники “Південсталь”. Снаккієве” (А-4). Він демонструє історію (біографію) заводу, містить фото устаткування та продукції різних років, керівного і робітничого складу, інтер’єрні та екстер’єрні види.

Родинний альбом представляє образ сім’ї, який конструюється за допомогою світлин, розповідає про представників різних поколінь, сімейні справи і події. Він стає засобом родинної ідентифікації та збереження родової пам’яті. Виявляє рівень згуртованості членів сім’ї (наявність чи відсутність групових родинних світлин, фото окремих представників родини (ближчих, дальших родичів), їх частотність

тощо), родинне коло спілкування (друзі родини), рівень родинних стосунків (через дарчі написи, підписи до фото, розміщення осіб на знімках тощо).

Родинними, точніше родинно-біографічними є фотоальбоми (А-168, А-169) Олени та Михайла Теліг. Фото 1926–1933 рр. висвітлюють подебрадський та варшавський періоди життя родини, перебування в с. Желязна Жондова, а також містять окремі портретні та групові фото Олени і Михайла за минулі роки (1919–1925 рр.). Сімейне життя презентується “подієвими, побутовими” знімками (часто фіксується інтер’єр помешкання, екстер’єр будинку), знімками (портретними та груповими разом із друзями та родичами) з відпочинку, відзначення родинних свят, різних громадських заходів. Містяться світлини друзів, батьків Олени і Михайла, сестри, братів, племінників.

За сюжетними перипетіями, способом конструювання візуального образу, представленими видами знімків, інтенцією “бути видимим”, зафіксувати свою групову ідентичність, закріпити родову, колективну пам’ять, до родового типу фотоальбому можна віднести офіційний колективний фотоальбом української громади м. Шалет (Франція) (А-178). Українська громада (умовна родина) представляється через: професійні та любительські портрети членів громади та її очільників, колективні сімейні знімки окремих родин (чоловік із дружиною, подружжя з дітьми), групові знімки дорослих та дітей (на вулиці, на дозвіллі, під час занять), фото важливих індивідуальних та загальногромадських подій і свят (весіль, похоронів, будівництва громадського будинку, колективних святкувань нового року, відзначення роковин Т. Г. Шевченка, спільних розважальних поїздок, зібрань громади, засідань громадського правління, візитів визначних осіб (Головного Отамана УНР, президента УНР в екзилі А. М. Лівіцького, публіциста, критика і видавця Д. Донцова, письменника У. Самчука та ін.), участь представників громади у діяльності емігрантських організацій, зокрема Союзу Українських емігрантських організацій у Франції), створених українською громадою культурних та господарських “об’єктів” (богослужіння в громадській церкві, діяльність громадського театру, школи, пластового табору, громадської їдальні, господарського дому, “чорного” двору з відгодівлі свиней тощо). Альбом також містить світлини, які зафіксували події, що безпосередньо у м. Шалет не відбувалися, але вони є ідентично знаковими для українського діаспорного середовища: Головний Отаман УНР С. В. Петлюра в таборі інтернованих в Каліші (Польща), його похорон в Парижі, посмертна маска Петлюри, вітрина видавництва “Алькан” у Парижі з книгою Евена про Україну.

Подієвий альбом може представляти якусь одну конкретну подію і бути своєрідним репортажем, звітом. Візуальна історія у такому альбомі розгортається за лінійною структурою і типовим розгортанням сюжету:

зав'язка, перипетії, кульмінація, розв'язка. Так сформовані, наприклад, фотоальбоми "Сільськогосподарська та кустарно промислова районова виставка в м. Макарові, влаштована Київським окружним земельним управлінням" (1924 р., А-25), "Здвиг "Соколів" і "Січий" (1910 р., А-98), "Микита Сергійович Хрущов на Львівському автобусному заводі" (1959 р. А-134). А може присвячуватися події загальноісторичній (І Світовій війні, післявоєнній відбудові промисловості), тоді фотоматеріал розміщується за мозаїчним принципом, реалізується кілька мікротем. Такими є фотоальбоми "Війна 1914–15–16 рр." (1914–1916 рр., А-37), "Українські січові стрільці в світовій війні. 1916 р. Фронт над Стропою" (1916 р., А-87), "Архіви України у Великій Вітчизняній війні" (1943–1945 рр., А-9).

Хобі-альбом розповідає про захоплення його упорядника. У нашій архівній колекції таким є "Театральний альбом" прапорщика Пентилуса. Альбом містить окремі світлини професійних акторів та світлини самодіяльних акторів у образах персонажів, фрагменти аматорських вистав, фото театральних декорацій. Світлини іншого змісту у альбомі відсутні.

Видові альбоми містять пейзажні фото, видові світлини населених пунктів, унікальних чи визначних споруд. Можуть присвячуватися як окремому географічному пункту чи регіону, так і окремій темі. Такими, наприклад, є "Види Києва" (80-і рр. XIX ст., А-11; 90-і рр. XIX ст., А-10), "Види Кавказу" (1908 р., А-121; 1910 р., А-120), "Херсон" (1968 р., А-126), "Альбом видів "Почаївської Успенської Лаври" (початок XX ст., А-90) та інші.

Отже, узагальнюючи викладене, можна констатувати, що фотоальбомна колекція ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного є досить різноманітною у тематичному та типологічному аспектах. Представлені фотоальбоми, як своєрідні візуальні документи, мають специфічну (візуально-вербальну) систему передавання соціальної інформації та унікальні можливості образного відображення дійсності й значно збагачують арсенал засобів пізнання минулого. Вони мають незаперечний інформаційний потенціал у дослідженні та репрезентації різних подій та явищ кінця XIX–XX ст. як у епохальному, так і локальному, приватному вимірі.

Запропоноване дослідження не претендує на абсолютну вичерпність і остаточність, а швидше є однією з версій, перших спроб у дослідженні цієї теми, окреслює лише загальне поле наукового пошуку, який може розвиватися і в напрямку детального вивчення окремих тематичних груп фотодокументів, уміщених у фотоальбомах, і подальшого дослідження типологічних видів фотоальбому, з'ясування проблем зберігання й оцифровування фотоальбомних колекцій тощо.

¹ Зонтаг С. О фотографии / Сьюзен Зонтаг // Избранные эссе 1960–70-х годов. – М.: “Ад Маргинем Пресс”, 2012. – С. 38–254.

² Барт Р. Camera lucida. Комментарий к фотографии [Электронный ресурс] / Р. Барт. – М.: Ad Marginem. – 1997. – Режим доступа: <http://fondknig.com/main/115594>. – Загл. с экрана; *Его же*. Фотографическое сообщение [Электронный ресурс] / Р. Барт // Система моды: Статьи по семиотике культуры. – М.: 2003. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-sistema_modu.pdf. – Загл. с экрана.

³ Бурдье П. Фотография как средство и индекс социальной интеграции / П. Бурдье. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.photographer.ru/cult/theory/5270.htm>. – Загл. с экрана.

⁴ Бойцова О. “Не смотри их, они плохие”: фотографии похорон в русской культуре / Ольга Бойцова // Антропологический форум. – № 12. – СПб., 2010. – С. 331–332; *Её же*. Фотография в обрядах перехода / О. Ю. Бойцова // Визуальная антропология: Настройка оптики. М. : ООО “Вариант”, ЦСПГИ, 2009. – С. 189–200; Толмачева Е. Б. Коммерческая фотография как этнографический источник / Е. Б. Толмачева // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2006 г. – СПб., 2007. – С. 85–87.

⁵ Ходина Е. Ю. Фотография как объект научного исследования [Электронный ресурс] / Е. Ю. Ходина // Молодой ученый. – 2014. – № 16. – С. 394–396. – Режим доступа: <http://moluch.ru/archive/75/12659>. – Загл. с экрана.

⁶ Костлярук О. Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності [Електронний ресурс] / О. Костлярук. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuuv/Ist/2008_21/028.htm. – Назва з екрана; Хижняк О. Візуальний компонент у дослідженні колективної соціальної дії [Електронний ресурс] / О. Хижняк // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – № 7. – С. 58–65. – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mnf/2011_7/index.htm. – Назва з екрана; Бутенко О. С. Фотодокументы по истории Государственной Думы Российской империи как исторический источник / О. С. Бутенко // Научные труды международной научно-практической конференции ученых РГАУ-МСХА имени К. А. Тимирязева, ЛНАУ, 2012. – С. 54–60; Красильников А. В. К вопросу исследования фотодокументов по истории всенародного движения в помощь фронту во время Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / А. В. Красильников – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-issledovaniya-fotodokumentov>. – Загл. с экрана.

⁷ Приходько Л. Ф. Теоретичні та прикладні аспекти дослідження архівних аудіовізуальних документів / Л. Ф. Приходько // Архіви України. – 2015. – № 4(298) – С. 7–43; Абилова Р. О. Проблемы изучения фотодокумента как объекта архивоведения в российской историографии (2000-е годы) / Р. О. Абилова // Ученые записки Казанского университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2015. – Т. 157, кн. 3. – С. 89–97; Главацкая Е. М. Фотодокументы как исторический источник: опыт атрибуции, критического анализа и научного цитирования / Е. М. Главацкая // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2. Гуманитарные науки. – 2012. – № 1(99). – С. 217–225.

⁸ Платонова А. Семейная и любительская фотография: мнение социологов [Электронный ресурс] / А. Платонова, К. Никифорова, А. Аносова // Фотожурнал. – Режим доступа: <http://art.photo-lement.ru/analysis/sociology/sociology.html>. – Загл. с экрана.

⁹ *Talbot H. Fox. The Pencil of Nature* / H. Fox. Talbot. – London 1844 [Електронний ресурс] – Режим доступа: <https://archive.org/details/thepencilofnatur33447gut>. – Загл. с екрана.

¹⁰ *Лозенко Л.* Празький український архів: Історія і сьогодення / Людмила Лозенко // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30; *Її ж.* До історії Празького українського архіву / Людмила Лозенко // Генеза. – 2005. – Ч. 3. – С. 141–144; *Топішко Н.* Опис фотоальбомів з Празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України / Ніна Топішко // Генеза. – 2005. – Ч. 3. – С. 44–46; *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси / Микола Мушинка / Держ. комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині – К., 2005. – 160 с.

¹¹ *Emmison Michael, Smith Philip.* Researching the Visual. London: Sage. 2000. / *Michael Emmison, Philip Smith.* Цит. за вид. *Штомпка П.* Визуальна соціологія. Фотографія як метод дослідження : учебник [Електронний ресурс] / П. Штомпка ; [пер. с польск. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский]. – М. : Логос, 2007. – 168 с. + 32 с. цв. ил. – Режим доступа: http://socioline.ru/files/5/84/piotr_sztompka_socjologia_wizualna_2007.pdf. – Загл. с екрана.

¹² *Бойцова О.* Фотоальбом как текст / О. Бойцова // Визуальные аспекты культуры: Сб. науч. статей. – Ижевск, 2005. – С. 146–164.; *Власова Т.* Рассматривание, рассказывание, припоминание: нарративизация содержания семейных фотоальбомов / Т. Власова // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность. Сб. науч. ст. под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 123–145; *Арнхейм Р.* О природе фотографии [Електронний ресурс] / Р. Арнхейм // Новые очерки по психологии искусства. – М.: Прометей, 1994. – С. 119–132. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/arnh. – Загл. с екрана.

¹³ *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста [Електронний ресурс] / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб., 1998. – С. 59–66. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/lotman/papers/sht/3.html>. – Загл. с екрана.

¹⁴ *Лотман Ю. М.* Текст как динамическая система [Електронний ресурс] / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Структура текста – 81. Тезисы симпозиума. – М., 1981. – С. 104–105. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/literature1/lotman-81.htm>. – Загл. с екрана.

¹⁵ *Walker A.* Photo Albums: Images of Time and Reflections of Self / A. Walker, R. K. Moulton // Qualitative Sociology. 1989, Summer. – Vol. 12, № 2. – P. 155–182. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://fondknig.com/main/115594>. – Загл. с екрана.

¹⁶ *Бойцова О.* Структура фотографического сообщения (на примере любительской фотографии) [Електронний ресурс] / О. Бойцова. – Режим доступа: <http://kogni.narod.ru/boitsova.htm>. – Загл. с екрана.

This article analyzes the documentary array of photo albums stored in the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi. It also outlines their thematic and species composition, content, semantic and communicative potential.

Key words: photographs; photo album; the typology of photo albums; the historical source; the biography; self-presentation; visual narrative.